

ANA ÇİZGİLERİYLE SARI UYGURCA

I

ÇEN-ZONG-CEN

ÖN SÖZ:

Sarı Uygurlar Çin toprakları içinde yaşamakta olan 56 milletten biridir. 1982 yılında yapılan üçüncü nüfus sayımına göre nüfusları 10 bin 500 civarındadır. Onların çoğu Gansu eyaletinin ortasında Çi-lian-shan dağının kuzeyindeki Su-san Sarı Uygur otonom bölgesinde yaşamaktadır. Bin sekiz yüze yakını da Su-nan Sarı Uygur bölgesiyle sınır olan Jiu-çuan nahiyesinin Huang-ni-bao Sarı Uygur kasabasıdır. Sarı Uygurlar üç çeşit dil konuşurlar. Bunlar Doğu Sarı Uygurca, Batı Sarı Uygurca ve Çince. Su-nan otonom bölgesinin doğusundaki Kang-le bölgesi ile Huang-çeng bölgesinin Bei-tan Dong-tan kasabasındaki Sarı Uygurlar Altay dil ailesinin Moğol dili grubuna giren Doğu Sarı Uygur dilini konuşurlar. Otonom bölgesinin batısındaki Da-he, Minghua ilçelerinin Lian-hua ve Huang-çeng, Jin-zi-tan Şi-çeng gibi yerlerindeki Altay dil ailesinin Türk dili grubuna giren Batı Sarı Uygurca'yı konuşurlar. Ming-hua, Çian-tan ve Jiu-çuan nahiyesi Huang-ni-bao gibi yörelerde yaşayanlar ise Çince konuşurlar. Dahe ilçesinin Huang-çeng nahiyesinde oturanların bir kısmı iki çeşitli Sarı Uygurca konuşurlar. Ayrıca Huang-çeng ilçesindeki Sarı Uygurların az bir kısmı Tibetçe bilirler. Çeşitli dilleri konuşan Sarı Uygurlar birbiriyle anlaşmak için ortak dil olarak Çince kullanırlar. Sarı Uygurların VIII. yüzyılda Moğol vadisinde kurulan Türk hanlığı sona erdikten sonra kurulan Uygur hanlığı (Sonradan Hu-gu olarak değiştirilmiştir) ve kuzeyden He-şi koridoruna göç eden He-şi Uygurları ile çok sıkı ilişkileri vardır. Şimdiki Sarı Uygurlar, eski Uygurların bir kolu olan Sarı Uygurlarla Moğol ve Tibetlilerin birbiriyle karışmasından ortaya çıkmıştır.

Çin tarih kitaplarında Sarı Uygurlar çeşitli isimlerle geçmektedir. Bunlar : Huang-tou Hui-gu (Song hanedanlığı döneminde), Sa-li-vei-vu, Sa-li-hui-her

(Yuan hanedanlığı döneminde), Sa-li-vei-vu-er (Ming hanedanlığı döneminde), Şi-la-vei-gu-er, Huang-pan, Şi-gu-er-huang-pan, Şi-la-gu-er-hei-pan, Huang-huang-pan, Hei-huang-pan (Çing hanedanlığı döneminde) gibi adlardır. Son on yıldır yayımlanan çeşitli eserlerde aşağıdaki isimlere rastlanmaktadır Bunlar: Şi-la-gu-er, Şi-la-vei-gu, Sa-li-vei-vu-er, Şao-hu-er, Huang-şao-hu-er, Hei-şao-hu-er gibi çok çeşitli isimlerdir.

Sarı Uygurlar kendileri için iki çeşit Sarı Uygurca ad kullanırlar. İki bölgede yaşayanların kendilerini adlandırdıkları isimlerin anlamı aynı, telâffuzu farklıdır. Ayrıca birbirlerini ayrı ayrı adlarla da adlandıırırlar. Doğu Sarı Uygurlar kendilerine Şİ-RA-YOĞUR; Batı Sarı Uygurlar ise XARA YOĞOR derler. Batı Sarı Yoğorları kendilerine SARIĞ YOĞOR derler. Doğu Sarı Uygurcaya ise, İNGGAR DİLİ derler. *Şira* ve *sariğ* kelimelerinin ikisi de sarı anlamındadır. *Yoğor* ve *yoğur* kelimeleri ise Doğu Türkistandaki Uygurların adından gelmektedir. Çincedeki Hui-he, Hui-gu, Vei-vu, Vei-gu-er, Şao-hu-er kelimeleri de Uygur kelimesinin Çincedeki farklı ses çevirisinden kaynaklanmaktadır. Onun için bunların hepsi Sarı Uygur anlamındadır. Çincede Şi-la dedikleri Doğu Sarı Uygurların kendilerini adlandırdıkları *Şira* kelimesinin Çinceye ses çevirisidir. Sa-lı dedikleri Batı Sarı Uygurların kendilerini adlandırdıkları *Sariğ* kelimesinin Çinceye çevirisidir.

1949'dan sonra Sarı Uygur halkının isteği üzerine Sarı Uygurların adı *Yügu* olarak kararlaştırılmıştır. Şimdi *Yügu* olarak adlandırılmaktadır.

Sarı Uygur bölgesinde XVII. yüzyılın sonlarına kadar eski Uygur yazısı kullanılmıştır. Ama şimdiye kadar Sarı Uygur halkın kendilerine ait, yazılı metinleri bulunamamıştır. 1949'dan önce kültür ve eğitim çok geri kalmış durumdaydı. Sadece bir iki okul vardı. Okuma yazma bilenlerin sayısı da çok azdı. Şimdi her yerde ilk okul vardır. Birkaç orta okul yapılmıştır. Sarı Uygurlar çoktan beri Çince konuşmaktadırlar.

Sarı Uygurca, Uygurca ve Kazakça Altay dil ailesinin Türk dil grubuna mensuptur. Türk dilinin tasnifi konusunda çeşitli görüşler vardır. Eski Sovyetler Birliği Türkologlarından H.A. Baskakov'un tasnifine göre, Batı Sarı Uygurca, Türk dilleri grubunun Doğu Hunca dalma girer. S. Ye. Malov'un tasnifine göre, Batı Sarı Uygurca, eski Türkçenin özelliklerini korumuş "eski Türkçe"dir. O eski Uygurca metinlerde görülen özellikleri koruyan ve bunu değiştirmeyen bir arkaik dildir.

Türk dilleriyle kıyasladığımız zaman, Sarı Uygurcanın en önemli özellikleri şunlardır:

SES BİLGİSİ BAKIMINDAN

1. Eski Türkçe ve yeni Türk dillerinde bulunan 8 ünlüden başka 6 tane çift ünlü vardır. Bu çift ünlüler, bazı kelimelerin anlamını diğer kelimelerden ayırır. Bu çift ünlüler bazı kelimelerde fonem özelliğine sahiptir.

2- Çift ünlüler genelde Çince'den alınan alıntı kelimelerde kullanılır.

3- Bazı kelimelerde sesler eski Türkçedeki ses özelliğini korumuştur. Örnek, *yange* (yeni), *sareğ* (sarı), *sağen* (özlemek), *tağ* (dağ).

KELİME YÖNÜNDEN

Göktürkçe ve eski Uygurcadaki pek çok kelime korunmuştur. Bu kelimeler yeni Türk dillerinde kullanılmıyor.

2- Çince'den alıntı kelime oldukça fazladır. Çince kelimelerin çoğunda eski Çincenin ses özelliği korunmuştur.

3- Arapça, Farsça kelimeler çok azdır.

4- Kelimelerin önüne eklenen ön ek yoktur.

GRAMER BAKIMINDAN

1- İsimlere eklenen iyelik ekleri kaybolmuştur.

2- Sayılarda on birden on dokuza, yirmi birden yirmi dokuza kadar eski Türkçe ve eski Uygurcadaki sayı sistemi korunmuştur.

3- Fiillerde şahıs ekleri kaybolmuştur.

4- Bağlaçlar çok azdır, birleşik cümleler gelişmemiştir.

Bu özellikleri şunu gösteriyor ki, Batı Sarı Uygurca fonetik, leksik ve gramer bakımından eski Türkçenin özelliğini fazla korumuştur. Bu Türk dilleri içerisinde eski Türkçenin özelliğini fazlaca koruyan dillerden biridir.

Batı Uygurca ile konuşanların sayısı 4600 kişi civarındadır. Onlar dağlık bölgede (Da-he bölgesi, Huang-cheng bölgesi) ve düz ovalarda (Ming-hua ovası) yaşarlar. Bu iki bölgedekilerin konuşmaları bir kısım kelimelerin farklı olması dışında, diğer yönden hemen hemen ana hatlarıyla aynıdır. Bu yazıda Ming-hua-çü ilçesinin Lian-hua-şiang kasabasında yaptığımız derlemelere da-

yanarak Batı Sarı Uygurcanın ses bilgisi, leksik ve gramerini inceleyeceğiz.

SES BİLGİSİ

1- ÜNLÜLER

A- ESAS ÜNLÜLER:

Batı Sarı Uygurcada 8 tane esas ünlü vardır. Bunlar: a, ä, e, i, o, u, ö, ü. Bunlar üç organın hareketiyle değişen, ağız biçiminin bütün durumuna karşılık olan seslerdir. Gerçekten dilin ileri ve geri, dudakların düz ve yuvarlak, ağzın geniş ve dar olmasıyla olan ağız boşluğu için başlıca sekiz türlü boğumlanma mümkündür. Aşağıdaki cetvel bu sınıflamayı toplu olarak göstermektedir.

dilin ileri geri dudak durumuna göre	ince dar	geniş	kalın dar	geniş
düz	i	e	ä	a
yuvarlak	ü	ö	u	o

a: Kalın, geniş, düz bir ünlüdür. Örnekler: *ana, bater, ça* (çay) a sesi aynı hecede y ünsüzünden önce kapalı e sesine değişir. Örnek: *ay, ey* (ay), *gayla, geyla* (koyalmak), *sayfeng, seyfeng* (terzi). g, q, x'den sonra gelen a ünlüsü bazı kelimelerde değişmiyor. Ama-değişse de anlam farkı yaratmaz. Örnek: *gay, qay, qayran, qeyran* (maalesef), *xaycang, xeycang* (kunduracı).

e: İnce, dar, düz ünlüdür. Örnekler: *ene* (küçük kardeş), *belet* (bulut), *yarğe*

i: ince, dar, düz bir ünlüdür. Örnekler: *ingge* (yenge), *yiger* (sarı koyun), *guci* (koku); *i*, ünlüsü s, z ünsüzünden sonra, kalın *ı* ünlüsüne değişir. Bazen *e* sesine de değişir. Örnek: *testi* < *tesi* (dıştı), *kesti* < *keşi* (kişi), *sına* < *sina* (soy ad), *qozı* < *Gozi* (kuzu), *pazı* < *pazi* (sapı), *ziyeu* < *ziyeu* (özgür).

c, ç, ş, r'den sonra gelen 'i' sesi kalın sıradan *ı* ünlüsüne değişir. Örnek: *malçı* < *malçi* (çoban), *çıla* < *çila* (kızmak), *çızı* < *çizi* (metre), *şıvar* < *şivar* (ilâç adı), *şığan* < *şigan* (fare), *rili* < *rili* (takvim).

o: kalın, geniş, yuvarlak ünlüdür. Örnekler: *or* (gaz), *tot* (soğuk), *şubo* (çanta).

u: kalın, dar, yuvarlak ünlüdür. Örnekler: *uruğ* (akraba), *su* (su).

ö: ince, geniş, yuvarlak ünlüdür. Örnekler: *öt* (böbrek), *köl* (göl).

ü: ince, dar, yuvarlak ünlüdür. Örnekler: *üçüm* (üzüm), *cüğer* (sağlam), *yü* (ev).

B- SIZMALI ÜNLÜLER

Esas ünlülere kısa sızmalı ünsüzlerin eklenmesiyle ortaya çıkan sesler sızmalı ünlülerdir. Bunlar: ah, eh, äh, oh, uh, öh.

Sızmalı ünlülerden örnekler:

ah: *ahsaq* (topal) eh: *ehtke*(etki) äh: *dähk-* (dikmek),
oh: *oht* (ot), uh: *uhldur* (ön) öh: *döhk-* (dökmek).

Sızmalı Ünlülerin Özellikleri Şunlar:

1- Sızmalı ünlüler sızmalı olmayan ünlüler ile anlam ayırma rolüne sahiptir. Örnek:

aht: at, at: ad, oht: ot, ot: ateş, Daht: Tibet, dat: pas, bāht: yeterli, bāt: but, uhgus: öküz, ugus: nehir.

2- Sızmalı ünlüyü oluşturan kısa sızmalı ünsüz 'h' sesi bazı kelimelerde düşer. Örnek: ahs, as: kokteyl; dāhgäs, dāgäs: parça; tegehçik, tegeçik: küçük ekmek; dohsgan, dosgan :tavşan; guhs, gus: kusmak; göhp, göp: çok.

3- Sızmalı ünlülerin sızmalı kısmı kelimenin anlamına etki etmemek şartıyla, ünlülerin önüne alınabilir. Böylece ünlü kısmı tonsuzlaşır. Örnek: hat<aht: at; hräq<ährq; hedek<ehdek; tāk<dähk: dik; tep<dehp: teklemek.

4- Sızmalı ünlülerden sonra *r* ünsüzü gelir, sonra patlamalı ses, ondan sonra patlamalı sızmalı ses gelirse, geçici *ş* sesi ortaya çıkar. Eğer sızmalı ünlü äh, eh'den sonra *r* gelirse, kelime başında bulunan *ä, e* sesi düşer *hr* olur. Örnek: ährşçik<ährçik: çanta, gorhrşga<gohrtga: yaşlı kadın, hrq<ährq: hırka, hrgäk<ährgäk: erkek.

5- Sızmalı ünlüler *G, q* ünsüzlerinden önce gelirse, diğer seslerin etkisiyle *x* sesine değişir. Örnek: dahxqda<dahqda:tahta; dāhxq<dāhq:-tık-; oxq<ohq:ok, uxGar-<uhGar-: koyun bakmak.

C- ÇİFT ÜNLÜLER

Batı Sarı Uygurcaya özgü kelimelerin çoğunda çift ünlü yoktur. Bazı fonetik değişimler neticesinde ortaya çıkan pek çok çift ünlülü kelime mevcuttur.

Meselâ: yüat-<yüvat-: utanmak, yeni Uygur Türkçesinde ise *uyat-*, *Divanü Lü-gati't Türk'te uvut-'tur. gun~gon<goan: kavun ve karpuz, bu kelime Uygur Türkçesinde koğun, Kazak Türkçesinde qavân.*

Bunların dışında çok sayıda Çince kelime girmesi de çift ünlülerin çoğalmasına neden olmuştur. Elimizdeki, topladığımız malzemeye göre toplam 16 çift ünlü mevcuttur. Bunlar: äu, ou, ia, ie, io, iu, ua, uo, ue, uä, oe, oi, oä, ea, üä, üe.

Çift ünlü kelimelerden örnekler:

Çince olmayan kelimeler

äu:	yäus~yüs: bozuk
ou:	cou: ibadethane
ia:	diat- :iletmek,
ie:	tienağ: göbek yağı
io:	diort: dört
iu:	–
ua:	suaq: su kaşığı
uo:	–
ue:	älue: mücadele
uä:	tunä~tuä=ne: gece,
oe:	moen ~ moin: boyun
oi:	oyin- ~ soin-: sevmek, beğenmek
oä:	goän ~ gun: kavun
ea:	tearäm: gece yarısı
üä:	yüat- ~ yüvat-: utanmak

Çince kelimeler

şäuyinc: radyo
liang: direk
lien hua si: (lien hua ibadethanesi)
tio la: seçmek
şing-çi-liu: cumartesi
xuar: çiçek
lau şuo: fare
tue-la: toplamak
guän-zi: bir çeşit meyve
no-yüä: zehir ilacı

Yukarıdaki örneklerden şu sonucu çıkarabiliriz: iu, uo, üe çift ünlüleri sadece Çince alman kelimelerde; ou, oe, oi, oä, ea gibi çift ünlüler Çince olmayan kelimelerde kullanılır. Aynı zamanda bazı çift ünlülerin telâffuzu kesinleşmemiştir. Ağzılarda değişik şekillerde telâffuz edilmektedir.

II. ÜNSÜZLER

A- ESAS ÜNSÜZLER

Batı Sarı Uygurcada 28 tane ünsüz fonem vardır. Bunlar: b, p, m, f, d, t, n, l, g, k, ng; x, G, q, ğ, h, c, ç, ş, y, zh, ch, sh, j, v, s, z, r. Ünsüzleri boğumlanma yerine ve boğumlanma şekline göre aşağıdaki gruplara ayırabiliriz.

b: çift dudak, patlamalı, sert ünsüz. Örnek: belek, qabaq: kapak,

p: çift dudak, patlamalı, katı ünsüz. Örnek: pudäğ: kitap, yazı.

m: çift dudak, burun ünsüzü. Örnek: menek: para, gämđan: balta.

f: dış dudak, sızmalı ünsüz. Örnek: fu-zhu-ren :müdür yardımcısı, däu-fu: fasulyeden yapılmış bir çeşit Çin yemeği.

d: diş ucu, patlamalı, tonlu, katı ünsüzler. Örnek: daräğ: buğday, Gadän: kadın, eş;

t: dil ucu, patlamalı, katı ünsüz. Örnek: tağ: dağ, tuturqan: piriç, qanaht: qanat.

n: dil ucu, burun ünsüzü. Örnek: ni: ne, manan: is, sen: sen.

l: dil ucu, bölünlü ünsüz. Örnek: lar: lâf, yıl: yıl.

g: ön damak, ünlü, patlamalı, katı ünsüz. Örnek: gäp: sağlam, şuge: keçe.

k: ön damak, patlamalı, katı ünsüz. Örnek: kâr- :gir-, menekdäğ: paralı, zengin: peräk: şapka.

ng: art damak, burun sesi. Örnek yange: yeni, keng: geniş.

x: tonsuz, sızmalı art damak veya ön damak, ünsüzü. Örnek: xan: hakan, doxde: kuzu, xayla-:zarar vermek, ci-xua: plân.

G: patlamalı, katı art damak ünsüzü. Örnek: Gez: kız, sârğa: küpe.

q: patlamalı tonsuz art damak (küçük dil) ünsüzü. Örnek: qadaq: sopa, lohq-da: musluk, yoq: yok.

ğ: art damak (küçük dil) veya ön damak sesli, sızmalı, genelde kalın ünlüyle geldiği zaman Ğ; ince sıradan ünlüyle geldiği zaman ğ sesi gelir. Örnek: saĜ-< sağ- :sağmak, duğ-:doğmak, keğde: kâğıt, yiğ: hafif.

h: sessiz, sızmalı gırtlak, ünsüzü. Örnek: halğar: kuru tezek, heğen: gelecek gün.

c: patlamalı sızmalı diş eti ünsüzü. Örnek: becin: maymun.

ç: patlamalı sızmalı diş eti, katı ünsüzü. Örnek: ç: deve, keçin: misafir.

ş: tonsuz sızmalı diş eti, ünsüzü. Örnek: şoz: söz, mişin: pamuk ipi.

j: tonlu, sızmalı dil ucu arkası ünsüzü. Örnek: jāq: eksik, qojğar: koç, şaj: saç.

v: ünlü diş dudak veya çift dudak sızmalı ikisi birbirinin yerine gelebilir. Örnek: durvaq (turvaq~ turwaq): toprak.

s: diş ucu, tonsuz sızmalı ünsüzü. Örnek: gumus: gümüş, qāsGa: kısa. Çinceyi iyi bilen Sarı Uygurlar, Çincedeki *c* (*ts'*) sesini Çinlilerle aynı şekilde telâffuz ederler. Fakat halkın çoğu bu sesin yerine *s* sesini kullanır. Örnek: dio-sa-la: kontrol etmek, so-vu: yanlış.

z: dil ucu, tonlu, sızmalı ünsüzü. Örnek: uzu-: uyumak, buz: buz. Çinceyi iyi bilen Sarı Uygurlar Çince den alınan kelimelerdeki *z* (*ts*) sesini Çinlilerle aynı şekilde telâffuz ederler. Fakat halkın çoğu yine de *z* telâffuz ederler. Örnek: zi-you: özgür.

r: dil ucu, titretilmiş, tonlu, patlamalı sızmalı ünsüzü. Örnek: Gāngraq: burun, drām: var mı?, ahrslan: arslan.

Yukarıdaki 28 ünsüzün içinde b, d, g, G, c, ç, zh, ch, f, ş, h gibi 11 ünsüz hece sonunda ve kelime sonunda gelemez. X ise kelime sonunda gelemez.

B. ÇİFT ÜNSÜZLER

Türk dillerinde az sayıda Türkçeye özgü kelimelerin hece sonunda çift ünsüzler vardır. Ses değişimi sonunda, Batı Sarı Uygurcada çift ünsüzler çoğalmıştır. Örneğin: axs~ahs~as: ağız, bu kelime yeni Uygurcada *eğiz*, Kazak Türkçesinde *avöz*, *Divanü Lügâti't Türk'te* ise *ağöz*'dir.

Aynı zamanda, bazı hece başında çift ünsüzler ortaya çıkmıştır. Bunların bir kısmı Tibetçe alıntı kelimelerle birlikte girmiştir.

Topladığımız malzemelere göre, hece başındaki çift ünsüzler 13 tanedir. Hece sonundaki ise 12 çeşittir. İçinde çift ünsüz olan kelimelerin sayısı çok azdır ve sabit değildir. Örneğin:

Hece Başı Çift Ünsüzler:

br: bra~bära: bir çeşit çalgı, dro: dro~där: -dir, pr: praş~päraş: hamur gemisi, kr: kreğä ~ käregö: tes dere, xr: xreş~xäreş: âşık, Gr: Gonggrey: yabancı ördek, sd: Sdamba (kişi adı), sm: sungu smala (nom adı), sr: srahgä: bir sonraki günün ertesi günü, xd: xdozhäp: nom adı, xs: Xserzhaş: kişi adı, ngg: nggong-kang: eşit saray, rn: rnamtar~namtar: tarihî hikâye, rivayet.

Hece Sonundaki Çift Ünsüzler:

rt: sârt: döngen rş: märş~mäş: kedi, rk: mark: iki saplı tencere, rq: Gohrq-: kork, rs: bars: arslan, xs: axs~as: ağız, xş: yaxş~yaxşi: iyi, şt: bâşt: bit, yt: ayt-: sormak, nt: unt-: unutmak It: ahlt: alt, lk:telk~ teläk,: delik.

Bunların içinde sadece xs çift ünsüzü hece başı ve hece sonunda bulunabilir.

C. HECE

Batı Sarı Uygurcada çift ünlüler ve çift ünsüzler fazla olduğundan, hece yapısı diğer Türk dillerine göre karışıktır. Toplam 13 tane hece çeşidi vardır. Bunlar:

Ünlü	o (ünlem), a (işaret zamiri o)
Ünlü+ünlü	au-zhou: Avrupa,
Ünlü+ünsüz	ay: ay, on: on,
Ünlü+ünsüz+ünsüz	art: ardi, Batı; ahrq: tezek,
Ünsüz+ünlü	su: su, bu: bu,
Ünsüz+ünlü+ünlü	gue: acayip, suo: kilitlemek
Ünsüz+ünsüz+ünlü	dro: var, -dır ; bra: bir çeşit üfleyici çalgı
Ünsüz+ünlü+ünsüz	qar: kar, tung: kova.
Ünsüz+ünlü+ünsüz+ünsüz	Sart: Döngen , dahrt- :çekmek,
Ünsüz+ünlü+ünlü+ünsüz	dios: göğüs, liang: direk ,
Ünsüz+ünlü+ünlü+ünsüz+ünsüz	diort:dört, Dioşt yer adı .
Ünsüz+ünsüz+ünlü+ünsüz	xreş: âşık: praş : hamur teknesi
Ünsüz+ünsüz+ünlü+ünsüz+ünsüz	trayt: hayvanları kovalamak için kullanılan ünlem.

Yukarıdaki hece çeşitleri içinde, çok kullanılanları yine de eski Türk çede mevcut olan: ünlü, ünlü + ünsüz, ünlü + ünsüz + ünsüz, ünsüz + ünlü, ünsüz+ünlü+ünsüz, ünsüz+ ünlü+ünsüz+ünsüz'den ibaret altı çeşittir. Çinceden alıntı olan ünsüz+ünlü+ünlü ve ünsüz+ünlü+ünlü+ünsüz şekilleri de çok işlek hece şekilleridir.

Heceler açık hece ve kapalı hece diye ikiye ayrılır. Ünlüler ile biten hece açık hece ünsüzlerle biten hece kapalı hecedir. Batı Sarı Uygurcada bazı yapımlar ve çekim ekleri kapalı ve açık hecelerden sonra çeşitli şekilleri alır.

Ç. VURGU

Batı Sarı Uygurcada kelimelerin vurgusu anlam ayırıcı özelliğe sahip değildir. Genelde vurgu kelimelerin son hecesinde bulunur: *pucaq*: bıçak , *käsi*: kişi, adam; *mongäs*: köşe, *bälät*: bulut, qavan: domuz, dang'Gar: sabah vb.

İşte tek heceli kelimelerde olsun veya çok heceli kelimelerde olsun, eğer hece sayısı çoğalırsa, vurgu da son heceye kayar: Gol: o, golnäng: onun, golnängga: onun hepsi. Gel = :gel, gelgen: gelen, gelgenden: gelenden, Käsi: kişi, käsilär: kişiler, käsilerge: kişilere.

Ama bazı kelimelerde, kelimenin kökünü vurgulamak gerektiğinde, vurgu o kelimeyi oluşturan kelime kökünün en son hecesinde bulunur. Kelime kökündeki hecelerde bulunmaz. Meselâ: UzunluqGa: her zaman, yälvanä kapı perdesi.

D. ÜNLÜ UYUMU

Ünlü uyumu, çok heceli kelimelerdeki ünlüler, kelime kökündeki ünlüler ve eklerdeki ünlülerin dil ve dudak bakımından aynı olmasıdır. Bu Türk dilleri için ortak olan özelliklerden biridir.

Batı Sarı Uygurcaya çok sayıda yabancı kelimelerin girmesi ve fonetik gelişmelerden dolayı ünlü uyumu kuralı bozulmuştur. Fakat Sarı Uygurcaya özgü kelimelerde hâlâ ünlü uyumu devam etmekte ve kendine özgü özelliğe sahiptir. Bunlar:

1- Batı Sarı Uygurcada büyük ünlü uyumu esastır.

2- Kelime kökünden sonra gelen eklerdeki ses uyumu o kadar sağlam değildir.

Ses uyumunu, çok heceli kelimelerdeki ses uyumu ve kelime köküyle ekler arasındaki ses uyumu diye ikiye ayırarak inceleyeceğiz.

ÇOK HECELİ KELİMELEDEKİ SES UYUMU

a. Batı Sarı Uygurcadaki 14 ünlü, ses uyumuna göre, kalın sıradan ünlü, ince sıradan ünlü, orta sıradan ünlü diye üçe ayrılır. Bu, dilin ağız boşluğundaki durumuna göre ayırmaktan farklıdır. (Sayfa 254'teki tabloya bakılsın).

İnce ünlüler: e, ö, ü, eh, öh.

Kalın ünlüler: a, o, u, ah, oh, uh.

Orta ünlüler: ä, I, äh.

Temel kelimelerde, çok heceli kelimelerdeki ünlülerin çoğu aşağı yukarı aynıdır veya terkinde orta ünlüler vardır. Örneğin:

Terkibindeki ünlülerin hepsi ince sıradan olanlar:

ezer: eyer, ehdek: etek, örcüt: tipi.

Hepsi kalın ünlü olanlar:

SaGal: sakal, oga: dede, uhdâğ: kavim.

Hepsi orta ünlü olanlar:

çipci: çatal, Gâhgâr-: çağırmaq, davet etmek, gâlâk: kilit.

Terkibinde orta ünlü ve diğer ünlüler olan kelimeler:

Bagâr: kara ciğer, dârvak: toprak, bucin: kullanmak, yigân: yeğen.

Az sayıda kelimelerin terkinde hem ince sıradan hem kalın sıradan ünlüler bulunmaktadır. Meselâ: yelvu (yele), ture (üst, yukarı), élat- (anlamak).

b. Ünlüler dudağın durumuna göre düz ünlüler ve yuvarlak ünlüler diye ikiye ayrılır. Çok heceli kelimelerde birinci hecedeki düz ünlü ise, sonraki hecelerdeki ünlüler de düz ünlüdür. Meselâ: daGa (amca), yahGa (yukarı, gök), señar (yarı), GehGer- (davet), éhser- (sarhoş olmak), tigén (diken).

Eğer birinci hecedeki ünlü yuvarlak ünlüyse, sonraki hecelerdeki ünlülerde yuvarlak ünlü olur. Meselâ: uhgus (öküz), örcü (şey), yore (üst, güney), cüğé (keçe), öhkbe (ak ciğer).

2- KELİME KÖKÜ İLE EKLERİ ARASINDAKİ ÜNLÜ UYUMU

Sarı Uygurcadaki yapım ve çekim ekleri ünlülerin farklı durumuna göre aşağıdaki iki büyük türe ayrılır:

Varyantlı Ekler ve Varyantsız Ekler:

a. Kelime köklerine, kelime kökündeki ünlülere göre çeşitli ekler eklenir, fakat eklerin fonksiyonu aynıdır. Meselâ: İsimlerin yönelme hâli eki -Ga, -ğa, ñGa, -gé, -ğé, -ñgé'dir. Biz bunları terkinde ince sıradan é olan ekler ve kalın sıradan a olan ekler diye iki gruba ayırabiliriz. Kelimelere bu eklerin eklenmesi genellikle belli bir kurala göre eklenir. Meselâ:

a) Eğer kelime kökünde é, ö, ü gibi ince sıradan ünlü varsa, terkinde é olan ek eklenir. Kelimelerin kökünde a, o, u gibi kalın ünlü varsa, terkinde a olan ekler eklenir. Meselâ: aht (at) +-Ga = ahtGa (ata), Goy (koyun) +-ğa= Goyğa (koyuna), ahde (atı) + ñGa=ahdeñGa (atına), dérék (ağaç) +- gé (ağaca), yü (ev) +-ğé (eve).

b) Eğer kelimelerin kökünde hem ince sıradan ünlü, hem kalın sıradan ünlü varsa, en son hecedeki ünlüye göre ek eklenir. Meselâ: nérak (orası)+-

Ga=nérakGa señgék (sinek) +-gé = señgékge (sinege).

c) Eğer kelime kökünün son hecesindeki ünlü ara ünlüye, ekler genellikle ünsüz ve son hecedeki ünlüye uygun şekilde eklenir. Meselâ: yémci (doktor)+-ğa=yémciğa (doktora), yasdek (yastık) +-Ga= yasdekGa (yastığa), bağer (ciğer)+-ğa=bağerğa (ciğere).

d) Terkibinde u ünlüsü olan bazı kelimelere, ince sıradan ekler eklenir. Meselâ: (gün, güneş) +-gé= kungé, undun (doğu) +-gé=undungé, kul- (gül-) +-mé=kulmé (Gülme).

b. Varyantsız ekler vardır. Onlar bütün kelimelere eklenebilir. Bu ekleri eklerken ünlü uyumu söz konusu değildir. Meselâ, isimlerin akuzatif eki -ne, -de,-n,lerin hepsinde e ünlüsü vardır. Gol-ne (kolu), azak-de (ayağı), bağere-n (kara ciğeri).

Bu çeşit eklerdeki ünlüler tek çeşittir, ancak bu eklerdeki ünlüler ara ünlü olduğundan dolayı, ince ve ve kalın sıradaki ünlülerden sonra gelebilir. Sarı Uygurcada bu çeşit ekler biraz fazladır.

AKT: ERKİN EMET